Verðtrygging, þjóðarsátt og inntak kjarasamninga¹

Þórólfur Matthíasson, Dr. Polit., prófessor við Hagfræðideild Háskóla Íslands

Útdráttur

Verðtryggingu fjárhagsskuldbindinga var komið á á Íslandi vegna þess að peningakerfi landsins hætti að virka vegna viðvarandi og mikillar verðbólgu á áratugunum fyrir árið 1979. Í greininni eru óheppilegar afleiðingar mikillar og langvarandi verðbólgu á efnahagslífið raktar. Í fræðilega hluta greinarinnar er gerð tilraun til að beita leikjafræði til að skýra hvernig verðtryggingin breytti aðstæðum og samningsumgjörð á vinnumarkaði. Verðtryggingin breytti kjarasamningsferlinu í grundvallaratriðum. Fyrir tíma verðtryggingar höfðu samningsaðilar á vinnumarkaði takmarkaðan hag af að semja á hófsömum nótum. Þetta breytist hægt og sigandi eftir að verðtryggingunni hafði verið komið á. Verðtrygging fjárhagsskuldbindinga hefur því lagt sitt að mörkum til að stuðla að stöðugleika í efnahagslífinu á Íslandi.

Efnisorð: Verðtrygging fjárhagsskuldbindinga; kjarasamningar, leikjafræðileg nálgun.

Indexation, national consent, and collective bargaining agreements

Abstract

Indexation of financial liabilities was introduced in Iceland in face of an almost total collapse of the islands monetary system. The demise of the financial system was caused by long lasting and high episode of price inflation in the late 1960's and the 1970's. The article traces some of the negative consequences of inflation for the economy. The paper also presents a theoretical setting where a simple game-theoretical model is used to explain how the invention of indexa-

Icelandic Review of Politics and Administration Vol. 9, Issue 2 (489-508)

© 2013 Contact: Þórólfur Matthíasson, totimatt@hi.is

Article first published online Desember 19th 2013 on <http://www.irpa.is>

Publisher: Institute of Public Administration and Politics, Gimli, Sæmundargötu 1, 101 Reykjavík, Iceland

Stjórnsmál & stjórnsýsla 2. tbl., 9. árg. 2013 (489-508) (Fræðigreinar)

© 2013 Tengiliður: Þórólfur Matthíasson, totimatt@hi.is

Vefbirting 19. desember 2013 – Birtist á vefnum <http://www.irpa.is>

Útgefandi: Stofnun stjórnsýslufræða og stjórnmála, Gimli, Sæmundargötu 1, 101 Reykjavík

DOI: <http://dx.doi.org/10.13177/irpa.a.2013.9.2.12>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 3.0 License.

tion of financial liabilities changed the landscape of collective bargaining. Before the invention of indexation the actors in the bargaining game were more likely to gain from inflation compared to a situation with stable prices. Indexation changed that slowly but steadily. Indexation has thus been an stabilizing institution in Icelandic economic life.

Keywords: Indexation of financial liabilities; collective agreements; application of game theory.

Inngangur

Grundvallarlög landsins, stjórnarskráin, eru nokkuð til umræðu um þessar mundir. Grundvallarlögin ákvarða markmið og verkefni helstu stofanana þjóðfélagsins. Í stjórnarskránni er þó ekki að finna tæmandi upptalningu markmiða eða verkefna sem stjórnvöld og þegnar þurfa að takast á við. Sumar stofnanir verða til í hita leiksins sem viðbrögð við ófyrirsjáanlegum aðstæðum eða vegna þess að ný tækni gerir það framkvæmanlegt sem áður var óhugsandi. Verðtrygging lánasamninga er ein þeirra stofnana sem hafa orðið til í hita leiks. Markmið þessarar greinar er tvíþætt. Í fyrsta lagi að rekja í grófum dráttum aðdragandann að því að verðtrygging fjárhagsskuldbindinga var tekinn upp á Íslandi. Í öðru lagi að skýra með tólum leikjafræðinnar hvaða áhrif verðtryggingin hafði á samskipti stjórnvalda og aðila vinnumarkaðarins.

1. Sögulegt samhengi

Verðtryggingunni var komið á vegna þess að í verðbólguþyljum sjöunda og áttunda áratugar síðustu aldar dró úr virkni og gagnsemi peningakerfisins. Ein ástæða minni gagnsemi peningakerfisins var ákvæði laga nr. 58/1960 (svonefndra okurlaga) sem heimilaði ekki að nafnvextir fjárskuldbindinga og sparnaðar hækkuðu í takt við verðbólgu og stuðluðu þannig að sífelldu ójafnvægi á fjármagnsmarkaði. Sá sem vildi ekki spara átti ekki annars úrkosti en að fjárfesta í húsnæði, bílum, skartgripum og listaverkum. Fé á banka rýrnaði að verðgildi: Sá sem lagði jafngildi dýrrar koníaksflösku á bankabók að hausti átti bara fyrir mun ódýrara koníaki hálfu ári síðar. Það var ekki að ástæðulausu að í almennri umræðu var talað um að bankainnistæður brynnu á verðbólguþálinu.

Staða skuldara var hins vegar betri. Fengi hann víxillán gat hann fyrir andvirði 1 víxilsins keypt sér dýrt koníak, geymt það uppi í skáp og selt fyrir fleiri krónur en hann galt fyrir það í upphafi, á greiðsludegi víxilsins. Þetta varð til þess að langar biðraðir frá móttökuherbergjum bankastjóranna og út á götur bæjanna voru hluti af götummyndinni enda nánast óþrjótandi eftirspurn eftir þeim fáu krónum sem fengust að láni á þriggja eða sex mánaða víxlum.²

Áttundi og níundi áratugur síðustu aldar eru gjarnan kenndir við Framsókn³ og ein-kenndust frammar öðru af verðbólgu sem jaðraði við óðaverðbólgu. Allar ríkisstjórnir þessa tíma höfðu sem meginmarkmið, í stefnuyfirlýsingum og háúðarræðum forystumanna, að kveða niður verðbólguna. Árangurinn var minni en enginn, enda lítill vilji til að taka afleiðingum harkalegra, verðbólguletjandi aðgerða.

Þess í stað var ráðist í aðgerðir til að takmarka afleiðingar verðbólgunnar. Skattalög og lög um reikningsskil fyrirtækja voru löguð að verðbólgunni. Kauptaxtar voru tengdir framfærsluvísitölu. Mikilvægasta atlagan að því að milda alvarlegar afleiðingar verðbólgunnar fólst í samningu og samþykkt svokallaðra Ólafslaga 1979.

Með Ólafslögum var verðtrygging fjárskuldbindinga heimiluð og þannig farið fram hjá þeim hömlum sem lög 58/1960 höfðu óbeint sett á jafnvægi á fjármagnsmarkaði. Það fellur sjálfsgagt undir gráglettinn leik skapanornanna að lögin eru kennd við formann Framsóknarflokksins á Framsóknaráratugunum.⁴ Það má sjálfsgagt einnig fella það undir leik örlaganna að verðtryggingin skapaði efnahagslífinu ramma, sem að lokum auðveldaði glímuna við verðbólguna, eins og rakið verður hér á eftir.

Markmiðið með verðtryggingunni var í upphafi að endurlífga innlendan fjármagnsmarkað. Vegna verðbólgunnar voru uppsprettur fjármagns til fjárfestinga aðeins tvær: Þvingaður sparnaður fyrir atbeina lífeyrissjóða⁵ og erlend lán með beinni eða óbeinni ríkisábyrgð. Þessi hefti lánsfjáraðgangur takmarkaði verulega vaxtarmöguleikum fyrirtækja, sem störfuðu á innlendum markaði og stuðlaði að óeðlilegum vexti ríkisfyrirtækjageirans, enda veitti ríkisábyrgð forskot við öflun erlends lánsfjár.

En vandræði fyrirtækjanna við öflun lánsfjár voru barnaleikur miðað við vandræði heimilanna. Húsnaðislán voru afar naumt skömmtuð. Önnur lánaufyrirgreiðsla var jafn naum, oftast þriggja mánaða víxlar sem sífellt voru í endurnýjunarhringidunni. Bankar voru í eigu ríkisins, illa fjármagnaðir og óarðbærir vegna útlánatapa. Þeir sinntu greiðslumiðlunarhlutverki en voru í hlutverki skömmtunarstjórans þegar kom að lánaufyrirgreiðslu.

Fjárfestingalánaufyrirgreiðsla var í höndum sérstakra ríkistryggðra og hálfopinberra fjárfestingalánasjóða sem fyrst og fremst miðluðu erlendu ríkistryggðu fjármagni til valinna fyrirtækja. Hér var á ferðinni markmiðslaus áætlanabúskapur⁶ af einhverju tagi með tilheyrandi óskilvirkni og soun. Vart var hægt að tala um fjárfestingabankastarfsemi á þessum tíma.

Bjarni Bragi Jónsson, fyrrverandi aðalhafgræðingur og aðstoðarbankastjóri Seðlabanka Íslands hefur rakið ágætlega áhrif verðtryggingarinnar á sparnað og lánsfjármarkað (Bjarni Bragi Jónsson, 1998). Frjáls sparnaður nam 43% af vergri landsframleiðslu (VLF) árið 1970, var kominn niður í 27% 1980, náði svo 45% 1990 og fór enn vaxandi á næstu árum. Þáttur innlends sparnaðar í fjármögnun fjárfestinga stórkjóst strax eftir að verðtryggingunni var komið á. Heimilin fóru þá loks að fá lánsfé. Útlán til heimilanna námu 22% af VLF 1970, voru komin niður í 13% af VLF 1980, en jukust í 46% 1990 og fóru einnig vaxandi næstu árin.

En hvernig breytti verðtryggingin leikreglum efnahagslífsins? Helstu gerendur á efnahagsleiksviðinu eru launþegar, stjórnendur fyrirtækja, ríkisvaldið og lífeyrisþegar. Aðgerðir þessara aðila ráða nokkru um efnahagsframvinduna og miklu um hvernig kostnaði af aföllum og ávinningi af búhnykkjum er dreift á þjóðfélagsþegnana. Aðilar vinnumarkaðarins ákvarða launahækkunarir í sameiningu. Ríkisvaldið ákvarðar skatta almennings og fyrirtækja og einnig tekjur stórra hópa lífeyrisþega og hefur sömuleiðis tók

á peningaprentuninni. Lífeyrisþegar geta haft áhrif með því að skrifað greinar í blöð, kvartað í innhringipáttum útvarpsstöðva, reynt að hafa áhrif á stefnumótun starfandi stjórnmálaflokka og hótad að stofna, og stofnað, eigin stjórnmálaflokk(a).

Áður en verðtryggingin fór að hafa áhrif var gangverk efnahagslífsins fremur einfalt. Árlega eða oftár var samið um kaup og kjör á almennum markaði. Með vísan til verðhækkana frá síðustu samningum krafðist verkálýðshreyfingin nafntaxtahækkana sem jafnan námu tugum prósentu. Atvinnurekendur héldu uppi andófi. Verkalýðshreyfingin hótadi verkföllum og þurftu stundum að standa við slíkar hótanir. Á endanum var alltaf samið um nafntaxtahækkanir sem voru langt umfram framleiðniaukningu í landinu.

Ríkisvaldið brást jafnan við með gengisfellingum og aukinni lánaþyrngreiðslu (sem stundum var fjármögnuð af Seðlabankanum) til að koma í veg fyrir fjöldagjaldþrot og efnahagslega upplausn.⁷ Gengisfelling og peningaprentun ýtti undir verðbólgu sem síðan var tilefni kauphækkana kröfu í næstu kjarasamningaumferð. Í leiðinni urðu peningalegar eignir og peningalegar skuldir í íslenskum krónum að engu. Þeir sem helst töpuðu á því voru lífeyrisþegar. En þeir voru hlutfallslega fáir vegna ungs aldurs þjóðarinnar auk þess sem sjóðasöfnun lífeyrissjóðanna var nýhafin í upphafi Framsóknaráratuganna.

Það er rétt að hafa það í huga að þar sem okurlögin (lög nr. 58/1960) settu þak á nafnvexti þá höfðu flestir þeirra sem tóku ákvarðanir í þessum efnahagsleik meiri hag af verðbólgu en minni, eins og nánar verður rökstutt hér á eftir. Þeir sem skulda á hverjum tíma eru fyrirtækin í landinu auk þess sem ungir þátttakendur á vinnumarkaði eru líklegri til að skulda en þeir sem eldri eru. Þetta eru jafnframt þeir aðilar sem gefa tónin þegar samið er um kaup og kjör. En fleiri geta haft hag af verðbólgu en fyrrgreindir aðilar. Þannig getur verðbólga falið eyðslu eða mistök stjórnmálamanna um hríð (t.d. fram yfir næstu kosningar).⁸ Beint tap vegna verðbólgu snýr fyrst og fremst að þeim sem nauðbeygðir eru til að festa sparnað sinn í innlendum verðþappírurum. Óbeint tap vegna verðbólgu er umtalsvert og fellur nokkuð jafnt á alla þegna þjóðfélagsins en kemur fram löngu eftir að verðbólgan fer af stað. Tapið felst í erfiðleikum við að gera langtímasamninga og áætlanir fram í tímann. Einnig getur verið erfitt fyrir eigendur og lánadrottna fyrirtækja að átta sig á stöðu efnahagsreiknings þeirra. Þannig getur það gerst að fyrirtækjum er haldið í rekstri löngu eftir að þau eru í raun gjaldþrota. Öll þessi atriði hægja á hagvexti og draga úr líkum þess að framleiðsluþættir séu nýttir á sem hagkvæmasta hátt, sjá grein Þorvaldar Gylfasonar og Assar Lindbecks (Gylfason & Lindbeck, 1982).

Eftir að verðtryggingin kom til sögunnar breyttist efnahagsleikurinn smám saman í takt við aukið vægi verðtryggingar í lántökum fyrirtækja og einstaklinga. Hægt og bítandi högnuðust skuldararnir minna á verðbólgunni. Hægt og bítandi varð erfiðara að stunda sjónhverfingar vegna kosningaloforða eða mistaka í verðbólgunum tölum ríkis-, ríkisfyrirtækis- og sveitasjóðsreikninga. Þröstur Ólafsson, þá framkvæmdastjóri verkalýðsfélagsins Dagsbrúnar, lagði fram hugmyndir um „lífskjarasamning“ árið 1985 (sjá Árni Kristjánsson, 2009). Hugmynd Þrastar var að leggja fremur áherslu á kaupmátt en krónutölu í samningaferlinu.

Frá miðjum níunda áratgunum mörkuðust viðræður aðila vinnumarkaðarins af þessari áherslubreytingu og nokkur árangur náðist í að draga úr verðbólgu sem var í kringum

20% á síðari hluta níunda áratugarins. Þá mátti merkja að verðtryggingin var farin að „bíta“. Kostnaður af viðvarandi verðbólgu og óstöðugleika í verðlags- og gengismálum var líka sýnilegri en áður.

Hugmyndir um að semja frekar um kaupmátt en krónur náðu þó ekki fram að ganga fyrr en með þjóðarsáttarsamningnum árið 1990. Inntak þjóðarsáttaramningsins var að fyrst komu menn sér saman um ásætlanlegt verðbólguþing og stilltu aðrar stærðir, hækkunar kauptaxta og gengisþróun, til samræmis við þá ákvörðun.

2. Formleg sýn á samskipti aðila vinnumarkaðarins og stjórnvalda

Verðtrygging fjármálagerninga hafði ótíðlegt áhrif á kjarasamningasviðinu. Kjarasamningar hafa ávallt einn áhrif á afkomu fyrirtækja og launþega. Ákvarðanir stjórnvalda, sem jafnan eru teknar samtímis því sem kjarasamningar eru leiddir til lykta eða strax í kjölfarið, hafa síðan, beint eða óbeint, áhrif á kjör og afkomu lífeyrisþega annars vegar og skattgreiðenda hins vegar.

Stjórnvöld hafa það einnig nokkuð í hendi sér hvernig kostnaði eða ávinningi skattgreiðenda er dreift milli skattgreiðenda nú og í framtíðinni. Í verðbólguumhverfi er auðveldara fyrir stjórnvöld að veita völdum aðilum fyrirgreiðslu í formi neikvæðra raunvaxta en ef verðlag er stöðugt. Með þeim hætti getur orðið til kostnaður fyrir skattgreiðendur framtíðarinnar sem skattgreiðendur samtímans hefðu traudla samþykkt hefði þeim verið ætlað að standa straum af honum strax. Nefna má að framkvæmdir sem eru fjármagnaðar af samtímafjárveitingum, til dæmis Þjóðarþinghlada og endurbætur á Þjóðminjasafni, ganga oft hægt vegna forgangsroðunar við fjárlagagerð, meðan miklum fjármunum á niðurgreiddum vöxtum hefur með jöfnu millibili verið veitt í gegnum húsnæðiskerfið og samgöngukerfið (hafnarbætur) og raforkukerfið, umræðulítið og jafnvel utan fjárlagaferlisins.

Skattgreiðendur, launþegar og eigendur fyrirtækja, sem njóta góðs af niðurstöðu kjarasamninga, eru að hluta til sömu einstaklingarnir. Nokkrir úr hópi skattgreiðenda teljast hins vegar hvorki til launþega og fyrirtækjaeigenda og njóta ekki góðs af niðurstöðu kjarasamninga með beinum hætti. Ólíklegt er að framtíðarskattgreiðendur séu í hópi þeirra sem njóta góðs af niðurstöðu kjarasamninga strax að þeim loknum, enda líklega mörgum kjarasamningslotum lokið áður en framtíðarskattgreiðendur koma til skjalanna.

Kjarasamningar hafa víðtæk áhrif á umhverfi efnahagsmála og svigrúm stjórnvalda til að ná fram markmiðum um atvinnustig, hagvöxt og tekjudreifingu eins og rakið er hér að framan. Stefna stjórnvalda á sviði skattamála, tollamála, lífeyrismála, fyrirkomulags gengisákvörðunar og vaxtaákvörðunar hefur einnig víðtæk áhrif á það svigrúm sem aðilar vinnumarkaðarins hafa til að ná sínum markmiðum á kjarasamningssviðinu. Stjórnvöld og aðilar vinnumarkaðarins geta haft mikil áhrif á afkomu og/eða árangur hvors annars. Engu skiptir hvort þessir aðilar tala saman eða ekki. Fræðimenn hafa gjarnan gripið til leikjafræði (e. Game Theory) til að skýra og skilja aðstæður af þessu tagi. Roger McCain fjallar talsvert um ólíkar tegundir leikjafræði í nýlegri bók (McCain, 2009). Hann bendir reyndar á að sumir leikjafræðingar vilji heldur tala um kennilega umfjöllun um gagnvirkar ákvarðanir (e. Interactive decision theory) en að tengja nafngift aðferðarinnar við

afþreyingu og tómstundagaman. Nafngiftin *leikjafræði* (e. Game theory) hefur þó unnið sér svo strekan sess að tæplega verður að nafngiftarbreytingum úr þessu.

McCain bendir á að ályktanir um niðurstöður samkeppnisleikja (e. Non-cooperative game theory) gefi skarpa sýn á afleiðingar þess ef leikendur í opinberri stjórnsýslu ná ekki að vinna saman (þ.e.a.s. ná ekki að leika samvinnuleik). Greining á hvaða niðurstaða yrði, væru leikendur að leika samkeppnisleik, hvort heldur sú greining er formleg eða óformleg, getur sannfært aðila um að vinna sameiginlega að úrlausnarmálum, ef ávinningur af samvinnulausn umfram ávinning (tap) af samkeppnislausn nógu mikill.⁹

Við gerð samskiptakerfa er fyrst ákvarðað hvaða niðurstaða sé æskileg og því næst hverskonar leikreglur stuðluðu að því að samfélagsleikurinn skili þeirri niðurstöðu. Meðal fyrstu manna til að kynna hugmyndir af þessu tagi innan hagfræðinnar voru Edward Prescott og Finn Kydland (Kydland & Prescott, 1977) og síðar Robert Barro, (Barro, 1986). Skrif þeirra höfðu mikil áhrif á þróun í átt til þess að auka sjálfstæði seðlabanka, sjá t.d. umfjöllun Mark Blyth (Blyth, 2013). John Driffill og Lars Calmfors, sýndu fram á að (launa)verðbólga er meiri ef kaup og kjör eru til umfjöllunar og ákvörðunar á grundvelli atvinnugreina, en ef umfjöllunin er á miðlægari grundvelli (allsherjarsamflot) eða á grundvelli einstakra vinnustaða (vinnustaðasamningar), (Calmfors & Driffill, Bargaining Structure, Corporatism and Macroeconomic Performance, 1988).

Hugsanlega má skýra langlífi verðtryggingar fjárskuldbindinga á Íslandi með hliðsjón af kenningum um samskiptakerfishönnun (e. Social mechanism design eða implementation theory). Markmið samskiptakerfishönnunar er að gera reglur leiks þannig úr garði að niðurstöður samkeppnisleiks (þar sem aðilar taka ákvarðanir samtímis og án samráðs) og samvinnuleiks (þar sem aðilar taka ákvarðanir í sameiningu) gefi sömu niðurstöðu (sjá McCain bls. 45). Með þeim hætti er reynt að hafa þannig stjórn á leiknum að séu fleiri en ein jafnvægislausn möguleg séu mestar líkur á að „besta“ lausnin verði niðurstaðan.

Maskin líkir aðferðafræðinni við „reverse engineering“ (afturhönnun?) Leitast er við að finna bæði samvinnulausn og jafnvægislausn í samkeppnisleik. Ef samvinnu- og samkeppnislausnir falla ekki saman er spurt hvort tiltekin breyting á leiknum sé til þess fallin að stuðla að því að slík niðurstaða fái.

Gengið er út frá því að leikendur á leiksviði íslenska efnahagsleiksins, atvinnuveitendasamtök, launþegasambönd og hið opinbera séu annað hvort tilbúnir til að breyta leikreglum eða að þeir muni komast að þeirri niðurstöðu að óbreyttar leikreglur skemmi fyrir eða eyðileggi gangvirki efnahagslífsins. Það er ekki gengið út frá því að leikendur setjist niður og hanni samskiptakerfi sitt fyrirfram með hliðsjón af bestu lausn, heldur að lausnin verði til í anda tilraunamennskunnar þar sem auðveldara er að sjá eftir á hvað gengur ekki upp en að spá því fyrirfram hvaða fyrirkomulag sé heppilegt.

Til einföldunar skulum við líta á kjarasamning sem einfaldan gjörning er aðilar vinnu- markaðarins ákvarða í sameiningu sem einn aðili.¹⁰ Þessi einfaldi gjörningur felst í því að aðilarnir ákveða hvort heldur þeir kjósi háar nafnlaunahækkanir (verðbólglasamning) eða raunlaunahækkun (lífskjarasamning, þ.e.a.s. hækkun launa í takt við þróun framleiðni).

Samtímis ákveða stjórnvöld hvort þau fallist á stefnumörkun aðila vinnumarkaðarins eða vinni gegn henni.

Þannig þurfa stjórnvöld að ákveða hvort þau hækki bæt看 almannatrygginga í samræmi við launahækkanir og hvort þau leyfi gengi gjaldmiðilsins að þróast í takt við breytingar á rekstrarkostnaði útflutningsgreina. Ef þau leggjast gegn stefnumörkun aðila vinnumarkaðarins, þegar sú stefnumörkun leiðir til verðbólgu-samnings, er hætt við greiðsluerfiðleikum fyrirtækja, uppsögnum starfsmanna og jafnvel gjaldþrotum.

Niðurstöður kjarasamningsferlis samkvæmt þessari einfölduðu mynd geta verið ferns konar: Ef aðilar vinnumarkaðarins koma sér saman um verðbólgu-samning geta stjórnvöld A) lagað sig að þeirri niðurstöðu, fellt gengið og aukið lánsfé í kerfinu, þessi leið er kölluð *VM* (Verðbólgu-samningur, stjórnvöld vinna Með) hér á eftir, eða B) farið í andstöðu, haldið gengi föstu, leyft útflutningsfyrirtækjum að fara í þrot (skammstafað *VG*, eða Verðbólgu-samningur, stjórnvöld vinna Gegn). Ef aðilar vinnumarkaðarins koma sér saman um lífskjarasamning geta stjórnvöld brugðist við með því að C) laga sig að þeirri niðurstöðu bæði í samningum við eigin starfsmenn og á sviði almannatrygginga (skammstafað *LM*, eða Lífskjarasamningur, stjórnvöld vinna Með) eða D) unnið gegn þeirri niðurstöðu, t.d. með því að semja við ríkisstarfsmenn um miklu meiri launahækkanir, með því að hækka tryggingarbætur umfram forsendur almennra kjarasamninga o.s.frv. (skammstafað *LG*, eða Lífskjarasamningur, stjórnvöld vinna Gegn).

Ávinningur hvers aðila, sem að ferlinu kemur, fer eftir því hver hinna fjögurra mögulegu niðurstaðna verður að raunveruleika. Nefnum ávinning atvinnurekenda $V_A(VM)$ í því tilfelli að verðbólgu-samningur verði upp á tengingnum og stjórnvöld lagi aðgerðir sínar að þeirri staðreynd, nefnum ávinning þeirra $V_A(VG)$ í því tilfelli að verðbólgu-samningur verði upp á tengingnum og stjórnvöld lagi aðgerðir sínar ekki að ákvörðunum aðila vinnumarkaðarins og þannig koll af kolli. Notum með tilsvareandi hætti $V_{La}(VM)$ fyrir ávinning launþega ef stjórnvöld laga sig að verðbólgu-samningi, notum $V_{Li}(VM)$ fyrir ávinning lífeyrisþega, $V_{Sn}(VM)$ fyrir ávinning þeirra sem greiða skatta á gildistíma samningsins og $V_{Sf}(VM)$ fyrir ávinning þeirra sem greiða skatta síðar. Notum $V_x(VG)$ fyrir ávinning hóps x ef tilvik *VG* kemur upp og svo koll af kolli. Mynd 1 gefur myndrænt yfirlit.

Mynd 1. Myndrænt yfirlit af ávinningi helstu aðila í hagkerfinu af ólíkum kjarasamningsleiðum

Aðilar Vinnumarkaðarins	Stjórnvöld	Stjórnvöld vinna með aðilum vinnumarkaðarins	Stjórnvöld vinna gegn aðilum vinnumarkaðarins
Verðbólglasamningur		$V_A(VM)$ $V_{La}(VM)$ $V_{Ld}(VM)$ $V_{sn}(VM)$ $V_{sy}(VM)$	$V_A(VG)$ $V_{La}(VG)$ $V_{Ld}(VG)$ $V_{sn}(VG)$ $V_{sy}(VG)$
Lífskjarasamningur		$V_A(LM)$ $V_{La}(LM)$ $V_{Ld}(LM)$ $V_{sn}(LM)$ $V_{sy}(LM)$	$V_A(LG)$ $V_{La}(LG)$ $V_{Ld}(LG)$ $V_{sn}(LG)$ $V_{sy}(LG)$

Hversu mikinn ávinning hver aðili fyrir sig hefur af ákveðinni niðurstöðu ræðst að sjálfsgöðu af almennu efnahagsumhverfi og því hvernig verðlag og gengi og aðrar safnstærðir efnahagslífsins þróast í framhaldi af kjarasamningunum.

3. Kjarasamningsleikurinn

Eins og áður sagði er gengið út frá því að aðilar vinnumarkaðarins komi fram sameiginlega gagnvart stjórnvöldum og að stjórnvöld taki sínar ákvarðanir á grundvelli stjórnarsáttmála, kosningastefnuskraá, kosningaloforða og annarri almennri stefnumörkun sem hefur að markmiði að ná góðum árangri á heppilegan mælikvarða eins og gerð verður grein fyrir hér á eftir. Gengið er út frá því að aðilar vinnumarkaðarins reyni að ná sem mestum heildarárangri fyrir sig sameiginlega í samskiptum við stjórnvöld. Hafa ber í huga að aðilar vinnumarkaðarins geta dreift ávinningi sín á milli að vild með því t.d. að auka eða draga úr hækkun launa, þ.e.a.s. líta má svo á að not (e. utility) séu millifæranleg milli launþega annars vegar og atvinnurekenda hins vegar (e. transferable utility). Hér á eftir verður gengið út frá því að aðilar vinnumarkaðarins leitist við að hámarka $V_A(i) + V_{La}(i)$ þar sem i tekur gildin VM , VG , LM eða LG .

Notafall stjórnvalda er erfiðara að fastsetja. Í þjóðhagfræðilegri greiningu er stundum miðað við að stjórnvöld leitist við að lágmarka frávik verðbólgu frá tilteknu (lágu) verðbólguþingi og frávik atvinnuleysis frá tilteknu atvinnuleysisstigi (eðlilegu atvinnuleysisstigi). Þá er stundum gengið út frá því að stjórnvöld leitist við að lágmarka svokallaðan eymdarstuðul (e. Misery index) sem er samtala verðbólguþings og atvinnuleysisstigs.

Hér verður byggt á skyldri en einfaldari hugmynd og gengið út frá því að notastig stjórnvalda sé fundið vegið eða óvegið meðaltal af notum einstakra hópa. Ef um vegið meðaltal væri að ræða gætu vogtölur farið eftir pólitískri samsetningu ríkisstjórnar. Þannig mætti hugsa sér að hægrisinnuð stjórn gæfi notastigi atvinnurekenda mikið vægi en notastigi launþega lítið vægi en að í vinstrisinnnaðri stjórn snerist þetta við.

Líklegra er þó að bæði vinstrisinnnaðar stjórnir og hægrisinnnaðar stjórnir gæfu gaum að vinsældum og endurkjörsmöguleikum. Því er hér gefin sú forsenda að stjórnvöld horfi til samanlagðra nota allra hópa sem taldir eru upp á mynd 1 nema hópsins skattgreiðendur framtíðar þegar þau ákveða hvort þau vinni með aðilum vinnumarkaðarins eða gegn þeim (þ.e.a.s. þegar þau velja sér leikbragð). Með öðrum orðum er gert ráð fyrir því að stjórnvöld horfi til stærðarinnar

$$V_A(i)+V_{La}(i)+V_{Li}(i)+V_{Sn}(i) \quad i = VM, VG, LM, LG \tag{1}$$

Á mynd 2 eru niðurstöðufylki kjarasamningsleiksins sett fram með hliðsjón af ávinningi hvors þeirra tveggja leikenda sem geta haft áhrif á gang leiksins.

Mynd 2. Myndrænt yfirlit af ávinningi ákvaðrandi aðila í hagkerfinu af ólíkum kjarasamningsleiðum

<div>Stjórnvöld</div> <div>Aðilar</div> <div>vinnumarkaðarins</div>	Stjórnvöld vinna með aðilum vinnumarkaðarins	Stjórnvöld vinna gegn aðilum vinnumarkaðarins
Verðbólgu- samningur	$V_A(VM)+V_{La}(VM),$ $V_A(VM)+V_{La}(VM)+V_{Li}(VM)$ $+V_{Sn}(VM)$	$V_A(VG)+V_{La}(VG),$ $V_A(VG)+V_{La}(VG)+V_{Li}(VG)$ $+V_{Sn}(VG)$
Lífskjara- Samningur	$V_A(LM)+V_{La}(LM),$ $V_A(LM)+V_{La}(LM)+V_{Li}(LM)$ $+V_{Sn}(LM)$	$V_A(LG)+V_{La}(LG),$ $V_A(LG)+V_{La}(LG)+V_{Li}(LG)$ $+V_{Sn}(LG)$

Leikjafraðingar vinna með mörg jafnvægishugtök fyrir samkeppnisleiki. Þekktast þessara jafnvægishugtaka er líklega Nash-jafnvægi. Það einkennist af því að enginn leikenda getur bætt stöðu sína að gefnum leikbrögðum hinna leikendanna. Ekkert er því til fyrirstöðu að fleiri en eitt Nash-jafnvægi sé í sama leiknum. Þá er möguleiki að ekkert Nash-jafnvægi sé finnanlegt nema með því að beita svokölluðum blönduðum leikbrögðum, en þá er hending látin ráða hvaða leikbragði er beitt.

Uppbygging kjarasamningsleiksins er þannig að ekki er gefið að finna megí Nash-

jafnvægi í hreinum leikbrögðum. En sé jafnvægi mögulegt í leiknum er aðeins möguleiki á tvennum Nash-jafnvægjum, þó ekki samtímis. Útiloka má fyrirfram að jafnvægi sé mögulegt þar sem stjórnvöld vinna gegn aðilum vinnumarkaðarins, eins og gerð verður grein fyrir á eftir.

Jafnvægi gæti því einkennst af að aðilar vinnumarkaðarins kjósi verðbólguþing og stjórnvöld ákveði að vinna með þeim eða að aðilar vinnumarkaðarins kjósi lífskjarasamning og stjórnvöld ákveði að vinna með þeim. Aðstæður þar sem aðilar vinnumarkaðarins kjósa annað tveggja verðbólguþing eða lífskjarasamning og þar sem stjórnvöld ákveða að vinna ekki með þeim eru samkvæmt skilgreiningu lakari fyrir aðila vinnumarkaðarins en aðstæður þar sem stjórnvöld vinna með aðilum vinnumarkaðarins.

Skilyrði þess að aðilar vinnumarkaðarins kjósi verðbólguþingsniðurstöðu úr kjarasamningsleiknum og sjái ekki eftir ákvörðun sinni er að:

$$V_A(VM) + V_{La}(VM) > V_A(LM) + V_{La}(LM) \quad (2)$$

Þetta þýðir að sameiginlegur ávinningur þeirra af verðbólguleiðinni verður að vera meiri en sameiginlegur ávinningur þeirra af lífskjaraleiðinni.

Skilyrði þess að aðilar vinnumarkaðarins kjósi lífskjarasamningsniðurstöðu er að:

$$V_A(VM) + V_{La}(VM) < V_A(LM) + V_{La}(LM) \quad (3)$$

Það er að segja, sameiginlegur ávinningur þeirra af lífskjaraleiðinni verður að vera meiri en sameiginlegur ávinningur þeirra af verðbólguleiðinni.

Sá möguleiki, að ávinningur aðila vinnumarkaðarins, ákveði stjórnvöld að vinna með þeim, sé óháður hvor leiðina sé valin, er útilokaður hér.

Eins og sjá má geta skilyrði (2) og (3) ekki bæði verið uppfyllt samtímis, þannig að það er útilokað að í kjarasamningsleiknum séu fleiri en eitt Nash-jafnvægi samtímis.

Skilyrði þess að stjórnvöld vinni með aðilum vinnumarkaðarins að verðbólguþingsniðurstöðu og sjái ekki eftir ákvörðun sinni er að

$$V_A(VM) + V_{La}(VM) + V_{Lr}(VM) + V_{Sn}(VM) > V_A(VG) + V_{La}(VG) + V_{Lr}(VG) + V_{Sn}(VG) \quad (4)$$

Skilyrði þess að stjórnvöld vinni með aðilum vinnumarkaðarins að lífskjarasamningsniðurstöðu og sjái ekki eftir ákvörðun sinni er að

$$V_A(LM) + V_{La}(LM) + V_{Lr}(LM) + V_{Sn}(LM) > V_A(LG) + V_{La}(LG) + V_{Lr}(LG) + V_{Sn}(LG) \quad (5)$$

Það liggur í eðli leiksins að aðilar vinnumarkaðarins bera saman þann ávinning sem þeir geta haft af að velja verðbólguþing eða lífskjarasamning á meðan það gæti skipt miklu máli í afstöðu stjórnvalda hversu miklum búsifjum þau gætu valdið hjá aðilum vinnumarkaðarins með því að vinna gegn þeim. Stjórnvöld forðast leiki sem valda aðilum vinnumarkaðarins miklu tjóni.

4. Samningar í óverðtryggðu umhverfi

Göngum útfrá því að efnahagsumhverfi sé líkt því sem var áður en verðtrygging fjárf-skuldbindinga varð almenn (fyrir 1985 eða svo). Árið 1970 voru skuldir heimila og fyrirtækja við innlendar lánastofnanir 78,9% af VLF en peningalegar innlendar eignir námu samtals 38,9% af VLF. Hreinar skuldir einkaaðila námu því um 40% af VLF. Árið 1980 eru hreinar skuldir orðnar 46,2% af VLF, vergar skuldir höfðu lækkað í 66,7% af VLF en peningalegar eignir dregist meira saman og lækkað í 20,5% af VLF¹¹, (Bjarni Bragi Jónsson, 1998), (Hafsteinn Gunnar Hauksson, 2009). Það má því fullyrða að fyrirtækin í landinu og launþegar sem heild hafi verið nettó skuldarar. Sé litið til þess að meirihluti launþega, sem eiga aðild að kjarasamningum, séu á því stigi lífsins að vera að kaupa húsnæði og greiða af námslánum má gera því skóna að nettóskuldastaða þeirra sé lakari en nettóstaða annarra þegna.

Til skamms tíma litið, og í óverðtryggðu umhverfi, hafa skuldarar hag af verðbólgu vegna þess að hún mun minnkar raunverðmæti skuldanna og þar með mun verðbólgan auka hreina eign skuldara að því gefnu að þær eignir, sem skuldirnar voru notaðar til að fjármagna, haldi raungildi sínu. Með sömu rökum má halda því fram að lífeyrisþegar í almenna lífeyriskerfinu hafi tapað á verðbólgu því eignir lífeyrissjóðanna, sem voru undirstaða lífeyrisgreiðslna, voru óverðtryggðar. Það var reyndar tiltölulega fast samhengi milli taps lífeyrisþeganna annars vegar og ávinnings launþeganna hins vegar því ráðstöfunarfé lífeyrissjóðanna var ráðstafað, stundum með lögum, til að kaupa skuldbréf af húsnæðislánakerfi ríkisins sem lánaði launþegum til húsnæðisbygginga og húsnæðiskaupa.

Fyrir tilkomu staðgreiðslu beinna skatta árið 1988 gátu skattgreiðendur haft ávinning af verðbólgu enda lækkaði raungildi beinna skatta í réttu hlutfalli við verðlagshækkanir frá álagningardegi til greiðsludags. Á móti kom að óbeinir skattar höfðu tilhneigingu til að aukast að nafnvirði með aukinni verðbólgu, enda bæði vörugjöld og söluskattur lagður á sem hlutfall af innkaupsverði og/eða söluverði. Skattgreiðendur framtíðar töpuðu hins vegar vegna áhrifa verðbólgunnar á skuldastöðu ríkissjóðs, en ríkissjóður hafði milligöngu um mikinn hluta erlenda lána annað hvort sem beinn lántakandi eða sem ábyrgðaraðili¹² og vegna þess að verðbólgan var líkleg til að auka hlutdeild almanna-trygginga í framtíðarlífeyriskuldbindingum landsmanna.

Umboðsmenn hinna ýmsu hópa, þ.e. atvinnurekenda, launþega, lífeyrisþega og svo ríkisvaldið, sem í orði kveðu, að minnsta kosti, kom fram sem fulltrúi skattgreiðenda, þurfa að gera upp við sig hvaða reitur á mynd 1 fellur best að hagsmunum skjólstaðinga þeirra, hver næst best og svo framvegis. Þetta hagsmunamat hlýtur að byggja á atvikalýsingunni hér að ofan. Tafla 1 dregur saman.

Tafla 1. Röðun umboðsmanna hagsmunaaðila á mögulegum niðurstöðum kjarasamningsleiksins í verðbólguumhverfi

	Röðun valkosta			
	1. val	2. val	3. val	4. val
Atvinnurekendur	VM	LM	LG	VG
Launþegar	VM	LM	LG	VG
Lífeyrisþegar	LM	LG	VG	VM
Skattgreiðendur nú	VG	VM	LG	LM
Skattgreiðendur í framtíð	LM	LG	VG	VM

Í línu 1 í töflu 1 er sett fram að atvinnurekendur telji valkost VM (háar kauphækkanir með tilheyrandi gengisaðlögun og slakri peningapólitík) betri en valkost VG (háar kauphækkanir með óbreyttu gengi og aðhaldssamri peningastefnu), enda myndi valkostur VG þýða að rekstrargrundvöllur flestra fyrirtækja yrði slakur þar sem tilkostnaður (launakostnaður og fjármagnskostnaður hefði hækkað) á meðan tekjur útflutningsatvinnuvega stæðu í stað. Greinar sem ekki væru í samkeppni við innflutning gætu vissulega velt kostnaðarhækkunum út í verðlagið þar sem kaupmáttur launþega hefði aukist. En heildarhagnaður í atvinnurekstri væri lægri yrði valkostur VG fyrir valinu en ef valkostur VM yrði fyrir valinu.

Lína 1 í töflu 1 sýnir einnig að lífskjarasamningur myndi skila atvinnurekstrinum minni ávinningi en kauphækkanasamningur, það er verðbólglasamningur, ef viðbrögð hins opinbera yrðu þau að lækka gengi og prenta meira af peningum. Það mætti m.a. skýra með því að há verðbólga, fylgífiskur verðbólglasamnings, lækkaði raunskuldir atvinnurekstrarins meira en lág verðbólga.

Línan sýnir einnig að lífskjarasamningur væri betri fyrir atvinnureksturinn, óháð viðbrögðum stjórnvalda, en verðbólglasamningur sem stjórnvöld berðust gegn. Þessi ályktun er byggð á þeirri staðreynd að lífskjarasamningur myndi í öllum tilvikum hækka kostnað fyrirtækjanna minna en verðbólglasamningur. Viðbrögð stjórnvalda hafa fyrst og fremst áhrif á tekjuhlið í bókhaldi fyrirtækjanna. Nafnhækkun tekna yrði mest í verðbólglasamningi sem stjórnvöld styddu, en minni í öllum öðrum tilvikum. Í tilfelli lífskjarasamnings mætti gera ráð fyrir einhverjum tilfærslum tekna frá atvinnurekstri til lífeyrisþega og opinberra starfsmanna.

Rétt er að halda til haga að atvinnurekendur teljast hafa mestan ávinning af niðurstöðu VM, næstmestan af LM, þriðja mestan af LG og minnstan af VG, eða:

$$V_A(VM) > V_A(LM) > V_A(LG) > V_A(VG) \quad (6)$$

Lína 2 í töflu 1 sýnir ætlað mat launþega á valkostunum fjórum. Verðbólguvalkosturinn A er talinn bestur vegna þess að hann gefur mesta aukningu kaupmáttar í bráð og jafnframt lækkun á raungildi lánaskuldbindinga. Lífskjarasamningur, studdur af hinu opin-

bera, er lakari þar sem hann gefur hugsanlega sömu eða svipaða kaupmáttaraukningu en hefur ekki jafn mikil áhrif til lækkunar raungildis lánaskuldbindinga. Jafnframt má búast við að lífskjarasamningur studdur af hinu opinbera hafi einhverja aukna skattheimtu í för með sér, sbr. röksemdafærsluna hér að framan hvað varðar atvinnureksturinn.

Þetta þýðir að:

$$V_{La}(VM) > V_{La}(LM) > V_{La}(LG) > V_{La}(VG) \quad (7)$$

Lína 3 í töflu 1 sýnir ætlað mat lífeyrisþega á valkostunum fjórum. Tekið er tillit til þess að verðbólga er líkleg til að lækka ráðstöfunartekjur þeirra, sem þiggja opinberan lífeyri, því verðbætur lífeyris skila sér alla jafna seint og illa. Því eru lífskjarasamningar álitnir betri valkostur fyrir lífeyrisþega en verðbólguþegusamningar.

Gengið er útfrá því að ef stjórnvöld vinna ekki með aðilum vinnumarkaðarins að lífskjarasamningum komi það m.a. fram í að stjórnvöld hækki lífeyrisgreiðslur (og þar með skatta) umfram það sem aðilar vinnumarkaðarins telja hóflegt og rúmast innan þjóðhagslegs ramma. Formlega þýðir niðurstaðan í línu 3 í töflu 1 að:

$$V_{La}(LM) > V_{La}(LG) > V_{La}(VG) > V_{La}(VM) \quad (8)$$

Lína 4 í töflu 1 sýnir ætlað mat skattgreiðenda samtímans á valkostunum fjórum. Hér er um einhliða mat að ræða þannig að ekki er gerð tilraun til að taka tillit til þess að sumir skattgreiðendur eru jafnframt launþegar og aðrir eru jafnframt í atvinnurekstri. Skattgreiðendur eiga ekki beina aðkomu að samningaferlinu. Stjórnvöld hljóta að gera sér grein fyrir því að áhrif gerða þeirra á skattheimtu kemur til umræðu í þjóðfélaginu almennt og í aðdraganda kosninga.

Þegar hefur verið fjallað nokkuð um áhrif vals valkosta á útgjöld ríkissjóðs og áhrifin á skattgreiðendur samtímans eru í samræmi við það. Valkostur VG , þ.e.a.s. verðbólguþegusamningur, sem stjórnvöld styðja ekki, er útlátaminnstur fyrir skattgreiðendur. Verðbólguþegusamningur sem stjórnvöld styðja er dýrari fyrir skattgreiðendur nú, en samt ódýrari en lífskjarasamningur hvort sem stjórnvöld styðja þá viðleitni eða ekki. Formlega framsett:

$$V_{Sn}(VG) > V_{Sn}(VM) > V_{Sn}(LG) > V_{Sn}(LM) \quad (9)$$

Lína 5 í töflu 1 sýnir ætlaða röðun skattgreiðenda framtíðarinnar á valkostunum. Skattgreiðendur framtíðar eiga ekki aðild að ákvörðunum sem eru teknar nú. En þessi lína er sett fram með sömu rökum og línan fyrir skattgreiðendur nútíðar, þ.e.a.s. að stjórnvöld séu viðkvæm fyrir umræðu um afleiðingar gjörða þeirra.

Nefna má í þessu sambandi að lántaka fjármálaráðherra fyrir hönd ríkissjóðs í ríkisstjórn Gunnars Thoroddsens var nefnd Barnalánið, vegna þess að þjóðfélagsrýnendur töldu það lán leggjast þungt á skattgreiðendur framtíðarinnar, þ.e.a.s. þá sem voru á barnsaldri þegar lánið var tekið, (Hafsteinn Gunnar Hauksson, 2009), (Árni Kristjánsson, 2009).

Umræðan um barnalánið átti sér stað aðeins fáum árum áður en þjóðarsáttarsamningarnir voru gerðir. Hér er gengið útfrá að verðbólguþegusamningar sem hljóta samþykki

stjórnvalda séu dýrari skattgreiðendum framtíðar en aðrar lausnir. Þetta er sett fram með hliðsjón af rannsóknnum um samhengi verðbólgu og hagvaxtar, (Gylfason & Lindbeck, 1982), (Vaona, 2012). Þessi áhrif verðbólgu á hagvöxt skýrir þann mun sem er á ætlaðri röðun skattgreiðenda framtíðar og skattgreiðenda nútíðar á niðurstöðum. Formlega framsett:

$$V_{sj}(LM) > V_{sj}(LG) > V_{sj}(VG) > V_{sj}(VM) \quad (10)$$

5. Jafnvægi í samkeppnisleik í óverðtryggðu umhverfi

Samkvæmt (6) og (7) er augljóst að $V_A(VM) + V_{La}(VM) > V_A(LM) + V_{La}(LM)$. Aðilar vinnumarkaðarins munu því kjósa verðbólguþéttun við þær aðstæður sem lýst er hér að ofan. Hvort stjórnvöld kjósa að vinna með eða á móti aðilum vinnumarkaðarins fer eftir því hvort ójafna (4) sé sönn eða ósönn, þ.e.a.s. hvort:

$$V_A(VM) + V_{La}(VM) + V_{Lr}(VM) + V_{sn}(VM) > V_A(VG) + V_{La}(VG) + V_{Lr}(VG) + V_{sn}(VG)$$

Samkvæmt ójöfnum (6) og (7) gildir að:

$$V_A(VM) + V_{La}(VM) > V_A(LM) + V_{La}(LM) > V_A(VG) + V_{La}(VG) \quad (11)$$

Þetta felur í sér að tap stjórnvalda af því að vinna ekki með aðilum vinnumarkaðarins ef þeir kjósa verðbólguþéttun við þessar aðstæður er meira en tap vinnumarkaðarins af að velja lífsskjaramning við sömu aðstæður.

Samkvæmt (8) og (9) gildir að $V_{Lr}(VM) < V_{Lr}(VG)$ og $V_{sn}(VM) < V_{sn}(VG)$. Skilyrði þess að (4) gildi er að:

$$V_A(VM) + V_{La}(VM) - V_A(VG) - V_{La}(VG) > V_{Lr}(VG) + V_{sn}(VG) - V_{Lr}(VM) - V_{sn}(VM) \quad (12)$$

Þetta felur í sér að ávinningur aðila vinnumarkaðarins af stjórnvöld vinna með þeim að framgangi verðbólguþéttunar verður að vera meiri en samanlagt tap lífeyrisþega nú og skattgreiðenda nú af slíkri samvinnu. Þetta er uppfyllt ef áhrif verðbólgu á kjör lífeyrisþega og skattgreiðenda koma fram með nægjanlega mikilli töf.

Einnig er rétt að draga fram að vel má vera að

$$V_A(LM) + V_{La}(LM) + V_{sn}(LM) + V_{sj}(LM) > V_A(VM) + V_{La}(VM) + V_{sn}(VM) + V_{sj}(VM) \quad (13)$$

þó svo stjórnvöld kjósi að vinna með aðilum vinnumarkaðarins að verðbólguþéttun!

Það er jafnvel mögulegt að:

$$V_A(LM) + V_{La}(LM) + V_{sn}(LM) > V_A(VM) > V_{Lr}(VM) + V_{sn}(VM) \quad (14)$$

Fyrri möguleikinn kemur upp ef sameiginlegur ávinningur lífeyrisþega og núverandi og verðandi skattgreiðenda af lífsskjaramningi samanborið við verðbólguþéttun er meiri en sameiginlegur ávinningur aðila vinnumarkaðarins eru af verðbólguþéttun umfram lífsskjaramning.

Eigi seinni möguleikinn að koma upp þurfa lífeyrisþegar og skattgreiðendur nútímans að hafa mikinn ávinning af lífsskjaramningi samanborið við verðbólguþéttun. Báðir

Þessir hópar geta komið að kosningum og kunna að eiga sér málsmetandi talsmenn sem stjórnvöld geta þurft að taka tillit til.

Séu ójöfnur (13) og/eða (14) uppfylltar á sama tíma og ójöfnur (2) og (4) er komin upp sú staða að í tengslum við kjarasamningsferlið kjósi stjórnvöld ekki þá niðurstöðu sem gefur mestan þjóðhagslegan ávinning.

Stjórnvöld þurfa að velta fyrir sér aðkomu sinni að lausn kjarasamninga í hverri samningalotu fyrir sig. Aðstæður eru að sjálfsögðu síbreytilegar og ekki gefið að niðurstaða stjórnvalda um aðkomu í einum samningum sé flytjanleg yfir á næstu eða þar-næstu samningalotu. Reynslu- og fræðirök hníga í þá átt að langvinn verðbólga og/eða verðbólga sem stigmagnast stytta þann tíma sem líður frá því að verðbólga eykst þar til slæmar afleiðingar fyrir skattgreiðendur og lífeyrisþega komi fram í óverðtryggðu umhverfi. Snúist ójöfnumerkið í ójöfnu (4) [og þar með í ójöfnu (12)] á sama tíma og ójafna (2) heldur gildi sínu þá er komin sú staða upp að ekkert Nash-jafnvægi er lengur í óverðtryggða kjarasamningsleiknum.

6. Samningar í verðtryggðu umhverfi

Verðtrygging fjárskuldbindinga hefur í för með sér grundvallarbreytingar á samningsumhverfinu. Viðtak verðtrygging verður til þess að ávinningur atvinnurekenda og launþega af verðbólgusamningum verður lítill vegna þess að verðbólga hefur svipuð áhrif á bæði skuldahlið og eignahlið efnahagsreikninga beggja aðila. Forgangsróðun í töflu 2 og ein-kunnagjöf á mynd 3 er dregin upp með hliðsjón af þeim breytingum sem almenn verðtrygging fjárskuldbindinga hefur á afkomu einstakra hópa í hagkerfinu.

Tafla 2. Röðun umboðsmanna hagsmunaaðila á mögulegum niðurstöðum kjarasamningsleiksins í verðstöðugleikaumhverfi þar sem niðurstöður einstakra kjarasamninga hafa ekki áhrif á verðbólgaustig

	Röðun valkosta			
	1. val	2. val	3. val	4. val
Atvinnurekendur	LM	VM	LG	VG
Launþegar	LM	VM	LG	VG
Lífeyrisþegar	LM	LG	VG	VM
Skattgreiðendur nú	LM	VM	VG	LG
Skattgreiðendur framtíðar	LM	LG	VG	VM

Samkvæmt línunum 1 og 2 í töflu 2 er ábatasamast fyrir aðila vinnumarkaðarins að gera lífsskjarasamning að því gefnu að stjórnvöld vinni með þeim. Samstarfslausn felur í sér í þessu tilviki að laun opinberra starfsmanna og bætur almannatrygginga séu ekki hækkað umfram almennar launahækkanir. Með þessum hætti er ekki aukið á skattbyrði fyrirtækja og launþega vegna tilfærslna til aðila utan vettvangs þeirra. Séu stjórnvöld ekki tilbúin til að vinna með aðilum vinnumarkaðarins, vilji þau til dæmis hækka laun opinberra starfs-

manna umfram laun á almennum markaðim er ábatasamast fyrir aðila vinnumarkaðarins að gera verðbólglasamning því þannig gera torvelda þeir stjórnvöldum að reka sjálfstæða launa-, tilfærslu- og efnahagsstefnu. Samkvæmt línum 1 og 2 í töflu 2 gilda eftirfarandi ójöfnur:

$$V_A(LM) > V_A(VM) > V_A(LG) > V_A(VG) \quad (15)$$

og

$$V_{La}(LM) > V_{La}(VM) > V_{La}(LG) > V_{La}(VG) \quad (16)$$

Samkvæmt línu 3 kemur lífeyrisþegum best að gerður sé lífskjarasamningur. Ekki er endilega gefið að kostur LM sé betri en kostur LG, það færi eftir því í hverju andstaða stjórnvalda við samþykktir aðila vinnumarkaðarins fælist. Samkvæmt línu 3 gildir eftirfarandi ójafna:

$$V_{Lr}(LM) \geq V_{Lr}(LG) > V_{Lr}(VG) > V_{Lr}(VM) \quad (17)$$

Samkvæmt línu 4 kemur skattgreiðendum nú best að stjórnvöld vinni með aðilum vinnumarkaðarins hvort heldur þeir kjósa verðbólguleið eða lífskjaraleið. Vegna verðtryggingar er þó líklega ekki mikill munur á því fyrir launþega hvaða leiðir eru farnar kostnaðarlega séð. Hagsmunir skattgreiðenda framtíðar eru keimlíkir hagsmunum lífeyrisþega í verðtrygghðu umhverfi. Sett fram í formi ójafna eins og áður:

$$V_{Sn}(LM) > V_{Sn}(VM) > V_{Sn}(VG) > V_{Sn}(LG) \quad (18)$$

og

$$V_{Sy}(LM) > V_{Sy}(LG) > V_{Sy}(VG) > V_{Sy}(VM) \quad (19)$$

7. Nash-jafnvægi í kjarasamningsleiknum í verðtrygghðu umhverfi

Ójöfnurnar (15) og (16) tryggja nú að ójafna (3) er sönn og (2) er ósönn. Þ.e.a.s. aðilar vinnumarkaðarins kjósa nú fremur að gera lífskjarasamning en verðbólglasamning.

Ójöfnur (15) og (16) tryggja einnig að

$$V_A(LM) + V_{La}(LM) > V_A(LG) + V_{La}(LG) \quad (20)$$

Ójafna (17) tryggir að

$$V_{Lr}(LM) \geq V_{Lr}(LG) \quad (21)$$

og ójafna (18) að

$$V_{Sn}(LM) > V_{Sn}(LG) \quad (22)$$

Samanlagt tryggja ójöfnur (20) til (22) að ójafna (5) og ekki ójafna (4) er sönn. Þar með má fullrýða að lífskjarasamningur sé í Nash-jafnvægi í kjarasamningsleiknum við aðstæður verðtryggingar þar sem sameiginlegur hagur aðila vinnumarkaðarins stendur til þess að gera lífskjarasamning. Stjórnvöld hafa allan hag af því að vinna með aðilum

vinnumarkaðarins að markmiðum slíks samnings. Náist lífskjarasamningsniðurstaða í kjarasamningsleikinn hefur hvorugur aðilinn áhuga á að breyta sínu leikbragði, þ.e.a.s. báðir aðilar eru ánægðir með þær ákvarðanir sem teknar voru þegar þeir sjá hvaða ákvarðanir gagnaðilinn tekur.

8. Kjarasamningar og stofnanaramminn

Oft er spurt hvers vegna íslenska hagkerfið sé eitt fárra hagkerfa sem býr við umfangsmikið kerfi formlegra verðtryggðra lánasamninga og þar sem óformlegar verðtryggingar leika stórt hlutverk bæði í skatta- og tryggingarkerfinu og í samskiptum milli einkaaðila.

Líkanið sem sett er fram hér að framan svarar spurningunni að vissu marki. Samkvæmt líkaninu geta aðstæður í óverðtryggðu umhverfi (forgangsröðun aðila vinnumarkaðarins annars vegar og stjórnvalda hins vegar) verið þannig að kjarasamningar endi gjarnan á verðbólgunótunum þó svo lífskjarasamningsniðurstaða geti verið jafn hagfelld eða hagfelldari útfrá heildarhagsmunum og langtímahagsmunum.

Verðtrygging fjárskuldbindinga breytir forgangsröðun aðila vinnumarkaðarins þannig að verðbólglasamningar verða tiltölulega óáhugaverður kostur í kjarasamningsferlinu. Með því að koma á verðtryggingu fjárskuldbindinga var kjarasamningsleikurinn í raun endurskilgreindur þannig að ólíklegri væri að leikendur veldu verðbólgakostinn. Það má því segja að unnið hafi verið að kerfisskipulagningu í anda Maskin, sbr. lýsingu McCain.

Ísland er ekki einsdæmi hvað varðar viðtæk samskipti aðila vinnumarkaðarins og stjórnvalda í aðdraganda kjarasamninga. Því má spyrja af hverju ekki þurfi að beita verðtryggingu miklu víðar en raun ber vitni til að koma í veg fyrir verðbólglasamninga.¹³

Eins og sjá má af líkaninu hér að framan þurfa aðilar vinnumarkaðarins sameiginlega að hafa mikinn ávinning af verðbólglasamningi jafnframt því sem það væri mjög skaðlegt fyrir aðila vinnumarkaðarins ef stjórnvöld kysu að vinna gegn stefnumótun aðilanna í framhaldinu. Þessi skilyrði voru einmitt uppfyllt á Íslandi á Framsóknaráratugunum.

Stjórnvöld lögðu gengi krónunnar þannig að rekstrargrundvöllur væri fyrir meginhluta atvinnulífsins. Hliðaráhrif þessarar aðgerðar var að laga efnahagsreikninga margra fyrirtækja og jafnvel launþega eins og lýst var að framan. Skilyrðin fyrir verðbólguniðurstöðu voru m.a. uppfyllt vegna þess hve lítið og einhæft íslenskt atvinnulíf var á þeim tíma sem til skoðunar er.

En þrátt fyrir þetta var það örðugt fyrir stjórnvöld að viðhalda rekstrargrundvelli atvinnulífsins. Það var ekki nóg að lækka gengið öðru hvoru. Ýmis konar millifærslur, niðurgreiðslur sumra aðfanga og sérstök skattlagning annarra aðfanga var nauðsynleg til að „fínstilla“ aðgerðir. Því má ætla að erfitt sé fyrir stjórnvöld í flóknara hagkerfi að beita hinum íslensku Framsóknaráratugsaðferðum í efnahagsstjórnun.

Líkanið að ofan tekur ekki til innri virkni vinnumarkaðsstofnana hér á landi. En nefna má að smæð vinnumarkaðarins kann einnig að hafa ýtt undir verðbólgulausnir. Smæð og einhæfni íslensks vinnumarkaðarins varð til þess að erfitt var að bregðast við tímabundnum eða varanlegum breytingum á framboði eða eftirspurn eftir ákveðnum tegundum vinnuafis öðru vísi en að í gang færi víxlhækkar launa ólíkra launþegahópa.

Þessu samhengi er stundum líkt við höfrungahlaup og það var (og er jafnvel enn) sér-

lega áberandi meðal opinberra starfsmanna, en þó ekki einskorðað við þá. Setjum svo að eftirspurn aðila utan ríkiskerfisins eftir þjónustu kennara, lækna, hjúkrunarfræðinga eða einhvers annars hóps sem eru fjölmennur meðal opinberra starfsmanna. Smám saman flytja einstaklingar (kennari, læknir, hjúkrunarfræðingur) sig frá hinu opinbera og það gætir fækkunar og jafnvel atgervisflóttu meðal opinberu starfsmannanna. Eftir nokkurn þrýsting (hópuppsagnir, verkfallshótanir, verkföll) eru laun viðkomandi hóps hækkuð umfram aðra. Þá liður ekki á löngu áður en hópar opinberra starfsmanna í sambærilegri aðstöðu eða á sömu vinnustöð og þeir, sem fyrst fengu hlutfallslega hækkun, taka til sinna ráða. Og þannig koll af kolli.

Dæmi um höfrungahlaup af þessu tagi má finna víðar en á Íslandi, (Gylfason & Lindbeck, 1982). Umfang víxllaunahækkana fer eftir styrk verkálýðsfélaga og því hversu víðtæk samflot verkálýðsfélaga er, sjá umfjöllun Calmfors og fleiri, (Calmfors L., 1988), (Calmfors & Driffill, 1988).

9. Nokkrar ályktanir og niðurstöður

Hefði þjóðarsáttin árið 1990 verið möguleg án verðtryggingarinnar? Því verður aldrei svarað með óyggjandi hætti, en veigamikill liður í svarinu er að eftir að farið var að verðtryggja fjárskuldbindingar hættu skuldarar að hafa hag af verðbólgu. Þar með varð mun auðveldara en áður fyrir forsvarsmenn fyrirtækja og forsvarsmenn launþega að leggja áherslu á skaðsemi verðbólgunnar.

Verðtrygging fjárskuldbindinga sem leidd var í lög árið 1979 með svokölluðum Ólafslögum mótaði markmið aðila á vinnumarkaðnum eftir að áhrifa laganna tók að gæta. Í stað þess að miða kaupkröfur við að fá bætтар verðhækkanir sem fallið höfðu til frá síðasta samningi og eitthvað smávegis í viðbót var farið að miða við greiðslugetu atvinnulífsins að gefinni hóflegri verðbólgu. Breytt kjarasamningsumhverfi voru hliðaráhrif Ólafslaga. Övist er að allir þeir sem komu að mótun efnahagsstefnu á þeim tíma hafi gert sér grein fyrir því. Kannski slysuðust stjórnámálamenn til þess að breyta grundvallarreglum efnahagslífsins í jákvæða átt.

Af ýmsum ástæðum er nú sprottin upp víðtæk hreyfing gegn verðtryggingu. Margir benda á að kaupmáttur launa hafi hrapað frá hrúni,¹⁴ fasteignaverð hefur tekið dýfur og gengistryggð húsnæðislán hafa verið dæmd ólögmæt. Eðlilega vildu margir vinna upp eignatap og lækkaðan kaupmátt. Væri hægt að ná þessum markmiðum með því einfaldlega að afnema ákvæði Ólafslaga um verðtryggingu fjárhagsskuldbindinga? Er hugsanlegt að afnám þessara ákvæða Ólafslaga geti haft jafn jákvæð áhrif á efnahagsumhverfið og setning þeirra hafði á sínum tíma? Sumir virðast álíta að svo sé.

Með hliðsjón af greiningunni hér að ofan og af stjórnálaumræðunni í kringum kosningar vorið 2013, má álykta sem svo að verðtryggingin sé enn sem fyrr talsverður hemill á möguleika stjórnámálamanna til að kaupa sér vinsældir með innistæðulitilum eða innistæðulausum lofordum. Það yrði hins vegar aftur hægt ef $V_A(VM) + V_{La}(VM) > V_A(LM) + V_{La}(LM)$, það er að ávinningur launþega og atvinnurekenda af verðbólgu-kjarasamningum yrði meiri en ávinningur þeirra af hófsamari lausnum. Endurskipulagning efnahagslífsins í kjölfar hrunsins getur vel orðið sá rammi

sem dugar til að ryðja verðtryggingunni úr vegi. Þá yrði um hríð opin leið til að endurtaka sögu áratuganna tveggja sem kenndir eru við Framsókn – en um leið áhugavert að sjá hvort niðurstaðan yrði ekki á endanum eitthvað í líkingu við það sem varð 1979, að ákvæði Ólafslaga um verðtryggingu yrðu endurvakin.

Aftanmálgreinar

- 1 Höfundur stendur í þakkarskuld við eftirtalda aðila sem ýmist lásu greinina í handriti eða veittu upplýsingar á ritunartímanum: Jón Sigurðsson fyrrverandi ráðherra og bankastjóra, Guðna Th. Jóhannesson, Hannes G. Sigurðsson, Ólaf Darra Andrason, Jón Baldvin Hannibalsson, Þráinn Eggertsson, Þorvald Gylfason, Sigrúnu Davíðsdóttur, Bjarna Braga Jónsson, ritstjóra og þrjá ritrýna Stjórn mála og stjórnsýslu. Einn ritrýna kom með tillögu að stuttum heitum á mögulegum leikjaníðurstöðum í fræðilegum hluta ritgerðarinnar. Már Jónsson prófessor og hlaupari las lokaútgáfu og leiðbeindi um orðalag og málfar. Höfundur ber einn ábyrgð á þeim missögnum eða villum sem enn kunna að leynast í frásögninni.
- 2 Miklu skipti að fá „þekkt“ nafn til að vera ábyrgðarmaður víxils. Þannig var svokölluð „víxlahilla“ í lesstofu Alþingishússins þar sem víxileyðublöð frá öllum helstu bankastofnunum og bankaútibúum landsins voru til taks innan um bréfsfni og umslög merkt Alþingi. Víxlaeyðublöðin hafa líklega ekki verið til skrauts þarna.
- 3 Ólafur Jóhannesson, formaður Framsóknarflokksins 1968-1979, varð fyrst ráðherra 1971 og lauk síðasta ráðherraskiði sínu 1983. Framsóknarflokkurinn átti aðild að ríkisstjórn 1971-1989 fyrir utan tæpa fjóra mánuði 1979-1980 þegar minnihlutastjórn Alþýðuflokksins var við völd.
- 4 Ólafslög eru svo kölluð vegna þess að Ólafur Jóhannesson, þá forsætisráðherra, lagði frumvarp um ráðstafanir í efnahagsmálum fram í eigin nafni þar sem ekki var samstaða innan ríkisstjórarinnar um að leggja frumvarpið fram sem stjórnarfrumvarp (Þorgrímur Gestsson, 2007). Jón Baldvin Hannibalsson segir í ritdómi um bók Þorgríms Gestssonar: „Verðtryggingarkafinn var að mestu verk Jóns Sigurðssonar, forstöðumanns Þjóðhagsstofnunar, síðar þingmanns og ráðherra.“ (Jón Baldvin Hannibalsson, 2007). Þetta staðfesti Jón Sigurðsson í tölvupóstsamskiptum við höfund í febrúar 2013.
- 5 Lífeyrissparnaður fólks í almennu lífeyrissjóðunum, sem átti lífeyrissparnað í óverðtryggðum sjóðum, brann upp og þau réttindi, sem greidd iðgjöld á tímabilinu 1969-1980 veita, eru nánast einskis virði.
- 6 Kerfið hafði einkenni áætlanabúskapar í þeim skilningi að ákvarðanir um fjárfestingaverkefni voru teknar í reykyfylltum herbergjum þar sem önnur sjónarmið en arðsemi vögu þungt. Fjárfestingalánasjóðunum var ekki sett neitt heildstætt markmið. Þannig gat það auðveldlega gerst að samþykktir eins anga kerfisins stönguðust á við samþykktir annars anga: Lánveitingar til hafnarframkvæmda gátu verið stöðvaðar meðan lánveitingar til skipakaupa, tilgangslitlar án hafnarframkvæmdanna, gátu verið heimilaðar.
- 7 Kjarasamningarnir voru síðustu kjarasamningar fyrir þjóðarsátt. Þeir fólu í sér kauphækkanir langt umfram framleiðniaukningu. Ríkisstjórnin lofaði að fella gengið um 2,5% á mánuði til að atvinnulífið gæti staðið undir hækkununum. (Hannes G. Sigurðsson tölvupóstsamskipti).
- 8 Algengt var að leggja saman upphæðir á ólíku verðlagi í almennri umfjöllun á 8. og 9. áratugnum. Þannig fékkst ekki rétt mynd af raunverulegum kostnaði við ýmis verkefni á borð við hafnargerð á fámennum stöðum eða aðrar verklegar framkvæmdir þar sem framkvæmdatími var mörg ár.
- 9 McCain vitnar til niðurstöðu Maskin sem benti á að nota megi niðurstöður samkeppnisleikja til að búa til samskiptakerfi (e. Social mechanism design).
- 10 Það má hugsa sér að val aðila vinnumarkaðarins sé niðurstaða úr leik, sem þeir hafi þegar leikið til enda áður en þeir snúa sér til hins opinbera. Líta má á þann kjarasamningsleik sem raðleik (e. Sequential game) þar sem aðilar vinnumarkaðarins byrja á að gera upp sín á milli hvernig skiptingu

mögulegs sameiginlegs ávinnings leiksins á seinni stigum yrði skipt. Ariel Rubinstein beitti samkeppnisleikshugmynd Nash til að segja fyrir um niðurstöðu í slíkum leik (Rubinstein, 1982). Paola Manzini (Manzini, 1998) og Andrew Oswald (Oswald, 1985) gefa gott yfirlit yfir hvernig niðurstöðu Rubinstein hefur verið beitt til að greina samskipti aðila vinnumarkaðarins.

- 11 Á sama tíma tvöfaldaðist árleg fjármunamyndun atvinnuvega (var 42% af 1990 magninu árið 1970 en jókst jafnt og þétt og var 96% árið 1980). Árleg fjármunamyndun í íbúðarhúsnæði var 55% af 1990 magninu árið 1970, en var orðin ívið meiri en 1990 magnið árið 1980). Sjá töflu 2.8 í Þjóðhagsreikningaskýrslu Þjóðhagsstofnunar, (Þjóðhagsstofnun, 1994). Lækkun skulda heimila og fyrirtækja er því ekki tilkomin fyrir tilstilli afskuldunar (e. deleveraging) heldur vegna lækkandi verðgildis skuldanna.
- 12 Nefna má að svokölluð Verðbólgunefnd, sem skilaði skýrslu árið 1978, eyddi talsverðu púðri í að fjalla um óheppileg áhrif verðbólgu á erlendar lántökur og erlenda lánastöðu þjóðarþúsins.
- 13 Verðtrygging er ekki alveg óþekkt fyrirbæri annars staðar en á Íslandi. Vísa má til Brasilíu og Ísrael í því sambandi, einmitt tvö lönd sem hafa glímt við verðbólgu.
- 14 Samkvæmt Hagstofu Íslands er kaupmáttur launa um 11% lægri í árslok 2012 en hann var í upphafi árs 2008. Flesta Íslendinga grunaði líklega á árinu 2008 að kaupmátturinn þá væri ekki sjálfbær.

Heimildir

- Árni Kristjánsson. (2009). *Þjóðarsáttin 1990: Forsagan og göðsögnin*. Háskóli Íslands, Sagnfræðideild. Reykjavík: Háskóli Íslands.
- Barro, R. (1986). Recent Development in the theory of Rules versus Discretion. *Economic Journal*, 96 (Supplement: Conference Papers), 23-37.
- Bjarni Bragi Jónsson. (1998). *Verðtrygging lánsfjármagns og vaxtastefna á Íslandi*. Reykjavík: Seðlabanki Íslands.
- Blyth, M. (2013). *Austerity: History of a Dangerous Idea*. New York, New York, USA: Oxford University Press.
- Calmfors, L. (1988). Centralization of wage bargaining. *Economic Policy* (April), 13-61.
- Calmfors, L., & Driffill, J. (1988). Bargaining Structure, Corporatism and Macroeconomic Performance. *Economic Policy*, 6 (April), 16-41.
- Gylfason, T., & Lindbeck, A. (1982). The Political Economy of Cost Inflation. *Kyklos*, 35 (3), 430-455.
- Hafsteinn Gunnar Hauksson. (14. 07 2009). Barnalán á gjalddaga sama ár og Icesave afborganir. *Fréttablaðið*
- Jón Baldvin Hannibalsson. (28. 5 2007). *Á ég að gata bróður mins?* Sótt 19. 2 2013 frá jbh.is: jbh.is/default.asp?ID=53
- Kydland, F., & Prescott, E. (1977). Rules rather than Discretion: Inconsistency of Optimal Plans. *Journal of Political Economy*, 85 (3), 473-492.
- Manzini, P. (1998). Game Theoretic Models of Wage Bargaining. *Journal of Economic Surveys*, 12 (1), 1-41.
- McCain, R. (2009). *Game Theory and Public Policy*. Celenham, Northampton: Edward Elgar.
- Oswald, A. J. (1985). The Economic Theory of Trade Unions: An Introductory Survey. *Scandinavian Journal of Economics*, 87 (2), 160-193.
- Rubinstein, A. (1982). Perfect Equilibrium in a Bargaining Model. *Econometrica*, 50 (1), 97-110.
- Vaona, A. (2012). Inflation And Growth In The Long Run: A New Keynesian Theory And Further Semiparametric Evidence. *Macroeconomic Dynamics*, 16 (1), 94-132.
- Þjóðhagsstofnun. (1994). *Þjóðhagsreikningar 1945-1992*. (Þ. Friðjónsson, Ritstj.) Reykjavík: Þjóðhagsstofnun.
- Þórgímur Gestsson. (2007). *Öryggisjóður verkalýðsins - Baráttan fyrir atvinnuleysistryggingum á Íslandi*. Reykjavík: Atvinnuleysistryggingarsjóður.